

GÁBOR KÁLMÁN

**A PERIFÉRIÁRÓL A CENTRUMBA. ELŐZETES HIPOTÉZISEK A HATÁRON TÚLI
MAGYAR FIATALOK HELYZETÉNEK AZ ÉRTELMEZÉSÉHEZ**

Kiinduló tételünk a magyarországi fiatalok és a határon túli magyar fiatalok vizsgálatakor, hogy a kilencvenes években, a kommunizmus összeomlása után a fiatalok a perifériáról a centrumba kerültek. Ez azt jelenti, hogy mind a magyarországi, mind a határon túli magyar fiatalokra éppen úgy mint a nyugat-európai fiatalok vállára többféle nyomás nehezedik: a munkanélküliségtől, az iskolai versenytől, a korai önnálósodástól, a piaci szereplővé válástól a feszültségoldó technikák használatáig. A kelet-európai fiatalok számára a centrumba kerülés az erősödő versenyben növekvő esélyeket jelent, de mindennek előtt a nyugat-európai fiatalokkal azonos, illetve közel hasonló kihívásokra való válaszok kényszerét.

Ifjúsági korszakváltás

A határon túli fiatalok vizsgálatakor is a társadalmi átalakulás és az ifjúsági korszakváltás összefüggéséből indulunk ki. Az ifjúsági korszakváltás problémájával foglalkozva Magyarországon azt láttuk, hogy az ifjúsági korszakváltás a nyolcvanas években késleltett volt. Ennek több oka volt. A rendszerváltásig nem történt meg az oktatás expanziója, a piac hiányában nem alakult ki az a társadalmi környezet, amely a fogyasztásra helyezi a hangsúlyt, és egy ifjúságközpontú, szabad médiát feltételez. Ennek ellenére megfigyelhető volt a fiatalok korai önnálósodása és a kulturális értékvesztés, de a lényeges fordulat mégsem következett be, megmaradt a fiatalok elit csoportjai és fiatalok többsége közötti mély szakadék az esélyektől az értékorientációig. Magyarországon a kilencvenes években azt láttuk, hogy a piaci rendszer és a demokratikus viszonyok kiépülésével az ifjúsági korszakváltás felgyorsult, amely egyszerre jelentett előnyöket és hátrányokat a fiatalok számára. A kilencvenes években bekövetkezett a piac kiépülésével egy időben az oktatás expanziójával kiépül a fiatalok fogyasztói és kommunikációs státusa.

Az Ifjúság 2000 vizsgálat azt mutatta, hogy a korszakváltásban korcsoportonként jelentős eltérések figyelhetők meg: a 25–29 éveseknek több mint egytizede csak 8 általánost végzett, tehát korán fejezte be az iskolát, és korán állt munkába, és inkább jellemzi a korai házasság, gyermekvállalás. A 20–24 évesekre ezzel szemben már az iskolai idő meghosszabbodása, a házasság, gyermekvállalás késleltetése jellemző. Megindul a „lavírozás” az iskola és munka világa között: ez a két életesemény gyakran felcserélődik, egymásba fonódik. Az Ifjúság 2000 arra hívta fel a figyelmet, hogy felgyorsult a fiatalok individualizálódása, növekedett az iskolai, munkaválasztási és családi életutak különbözősége és sokfélesége, ugyanakkor fennmaradtak a származási, területi – regionális iskolázottsági és nemek közötti egyenlőtlenségek, azaz a sokféle egyéni életút beágyazódott a társadalom egyenlőtlenségi rendszerébe.

Kétféle forгатókönyv

Ahhoz, hogy a magyarországi és a határon túli magyar fiatalok átmenetét a centrumból a perifériára értelmezni tudjuk, figyelembe kell venni az ifjúsági korszakváltás forгатókönyveit – a munkanélküliségi és szabadidős forгатókönyveket, illetve, hogy ezek a forгатókönyvek milyen mértékben valósultak meg, helyesebben melyiknek milyen mértékű az átmenet során a dominanciája.

Kétféle forgatókönyv és a társadalomértelmezések

Figyelembe kell venni továbbá a korábbi társadalmi struktúra lehetséges értelmezéseit. Az első interpretáció **Kemény István** nevéhez fűződik. Kemény szocializmusértelmezésében az egyik kérdés, hogy a szocializmus hogyan illeszthető be a magyar társadalom történeti fejlődésébe. A másik kérdés, hogy a szocializmust milyen dimenziók mentén tudjuk leírni. Kemény abból indul ki, hogy a magyar társadalomfejlődés (Hajnal, Bibó nyomán) lényegében nagyon durva módon követi a nyugat-európai társadalomfejlődést, ilyen értelemben a magyar társadalomfejlődés beilleszkedik a polgári társadalomfejlődés folyamatába. Ennek az egyik legfontosabb kritériuma a magántulajdon prioritása, a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága, valamint a személyi szabadság, polgári demokrácia kialakulása. Kemény, Hajnal nyomán, átveszi azt a középkori fejlődésértelmezést, mely szerint a középkor a szerződéses világa és ez vezet el a szabadságok kiskörének tágulásához. A Kemény-féle értéktételezés az, hogy a tulajdonnal való rendelkezés alapján a személyi szabadságok kibővülnek. Ez a folyamat Kemény és Bibó szerint is a tizenkilencedik században kap lendületet, ami Kemény szerint folytatódik a *Horthy-korszakban* is, de tudomásul kell venni, hogy a Horthy-rendszer polgári társadalmát nem vegyítisza, megtalálhatók benne mindazok a feudális elemek, az arisztokráciához és nemességhez tartozó csoportok, amelyek persze megtalálhatók a nyugati társadalmakban is ebben az időszakban. Például: a politikával, külpolitikával foglalkozók jelentős része arisztokrata. A társadalom fejlődése alapján a polgárosodás irányába mutat. A polgárosodás a magyar fejlődésben különböző társadalmi rétegeket különböző mértékben érintett. A 19. században, mivel a földbirtokosok rendelkeztek földtulajdonnal, kézenfekvő volt az a feltételezés, hogy ők válnak a polgárosodás vezető erőivé. A századfordulón aztán kiderült, hogy egész más csoportok, például a zsidók váltak tulajdonos polgárrá. A két világháború között a polgárosodásnak új rétege jelenik meg, a parasztpolgárok, amely új erőt ad a folyamatnak. A polgárosodási folyamat a munkásságot is érinti, a magasan képzett szakmunkásréteg is polgárosul. Vannak olyan rétegek, amelyeket nem érint meg ez a folyamat, társadalom alatti osztályként jelennek meg, pl. a parasztság egy része. A 19. és 20. század folyamán tehát a polgári társadalomfejlődés irányába halad a magyar társadalom. Ebből következik Kemény első tézise, *a szocializmus nem a polgári társadalomfejlődést folytatja*. Már csak azért sem, mert a tulajdont megszüntette. E mellett Kemény hangsúlyozza, hogy a szocializmus Szovjetunióból importált dolog, amelyet a monolitikus hatalmi struktúra jellemez, mely ráépül a gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyokra is. A hatvanas években Kemény rájön arra, hogy a szocializmus legerőszakosabb korszakában – Rákosi- korszakban, korai Kádár- korszakban – sem tudta kiirtani azokat a társadalomszerkezeti elemeket, azokat a kulturális formákat, emberi kapcsolattrendszereket, amelyek a szocializmust megelőző időszakban kialakultak. A gazdasági vezetőkről szóló írásában arról informálja az olvasót, hogy ugyanazon szervezetben – például a nagyvállalatban – kétféle vezetőtípussal találkozott az ember: az egyik, aki politikai karrierjének állomásaként került a posztjára, a másik az a mérnök, aki a háború előtt szerzett diplomát, tapasztalatot. A szocializmus saját intézményrendszerén belül is megfigyelhető tehát a polgári hagyományok továbbélése. A hatvanas években a tszelnökök azokból a középparasztokból kerültek ki, akiknek megfelelő tekintélyük saját birtokukon szakszerű tevékenységük révén alakult ki, és szaktudásuk az egyéni gazdálkodásuk termelési tapasztalata és a családi gazdálkodás öröksége volt. Összegezve: *a társadalom minden rétegére ráépült a monolitikus hatalom, de nem szűnt meg az a történelmi hagyomány, amely a társadalmi viszonyokban, viselkedési módokban és kultúrában évszázadok során kialakult. Kettős társadalmi szerkezetéről beszél ettől kezdve a szociológiai irodalom, de ez nem zárja ki az értelmezési különbségeket.*

A kettős szerkezetből kiindulva értelmezi a szocializmus átalakulását Szelényi Iván is. Szelényi megközelítései közül az egyik a Konrád Györggyel írt *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz* azt fejlődést vizsgálja, hogyan jön létre a pártrend mellett a technokrácia, az értelmiségnek az a csoportja, amely az osztályhatalomba jut, és a rend és technokrácia mellett az egyre inkább marginalizálódó humán

értelmiség, és alattuk helyezkedik el az elnyomott proletariátus. A Szelényiek általi megközelítés összemosza a Kemény által Hajnal nyomán által finoman megrajzolt történeti különbségeket, a Szelényi felfogás következménye, hogy a szocializmus alatt bekövetkezik Kelet-Európa elkanyarodása és integrálódása.¹ Szelényi féle felfogás a magyarul Harmadik út? című munkájában módosul. A kettős szerkezetet Szelényi ezen felfogása szerint a szocialista hatalmi bürokrácia, illetve ezen rést ütő második gazdaság működteti. Amióta a tsz-ek léteznek, azóta létezik a második gazdaság is. A második kolhozosítási folyamatban a vezetők felismerték, hogy nem lehet csak a nagyüzemre építeni az élelmiszertermelést, hanem, mintegy visszatérve a középkorhoz, adtak egy háztáji területet a tsz-tagoknak, ahol az egész család dolgozhatott. A hatvanas évek második felétől ezekben a családi gazdaságokban megindul a piaci ártermelés, amely a munkaerő extenzív kihasználására és az intenzív kultúrára (zöldség, gyümölcs) épít. Ez átszövi a magyar társadalom egészét, nem csak a falusiakat, hanem a közalkalmazotti és más rétegeket is. Szelényi ezt úgy értelmezi, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a szocialista (redisztributív) mellett létrejön egy másik, a piaci integráló erő.

Szelényivel egyetért **Kolosi Tamás** is, aki azt mondja, hogy az első és a második gazdaság dimenziójával lehet megragadni a magyar társadalmat. Az alapvető különbség az, hogy Kemény azt mondja, hogy fontos a második gazdaság megjelenése, és kimutatja, hogy egyre nagyobb teret hódít, csak nem piaci jellegű, mert akkor lehetne igazán piaci viszonyokról beszélni, ha meg lenne az egyén szabadsága és nem lennének szocialista tulajdonviszonyok. Addig ezek a jelenségek esetlegesek, összefonódnak az elsődleges struktúrával. Ez nem piaci, talán piaci jellegű struktúra volt. Azt gondoljuk, hogy az átalakulás, ezen belül a vállalkozók helyzetének értelmezésében kulcsfontosságú, hogy ki mihez köti a piac létét és milyen mértékben fogadja el a piacot.

Kemény István felfogásában a kapitalizmus a működőképes társadalom. **Szelényi Iván** a szocializmus konzekvens kritikikusa szintén, de felfogásában eltér ettől, azt mondja, hogy a szocializmusban a redisztribúcióból származó egyenlőtlenség a meghatározó, a kapitalizmusban pedig a piac. A szocializmust úgy definiálja, mint a legkiszármányolabb társadalmak egyikét. Ez alatt azt érti, hogy a központi elosztási rendszer úgy működik, hogy a központhoz legközelebb esők kapják a legtöbbet, a távolabbiak pedig egyre kevesebbet. Ezen feltételrendszerben a piac szerepe döntő, mert azoknak, akik nem kapnak központi által leosztott privilégiumokból, a piac egyenlíti ki a hátrányait (lakásépítés). Szelényi felfogása arról szól, hogy ha a piac válik meghatározóvá, akkor az fogja létrehozni az egyenlőtlenségeket. Ezt pedig szintén kritikusan kell kezelni. (Szelényi – Manchin 1990)

A szocializmusok különbsége. A határon túli magyar fiatalok és etatista forgatókönyv

Az ifjúsági vizsgálatokban tehát figyelembe kell vennünk a szocialista társadalmi struktúrát, és annak egyik alapjellegzetességét, a monolitikus hatalmi struktúráját. Azt láttuk, hogy ez a struktúra,

¹ Szelényieknek ez a felfogása óhatatlanul és közel áll a korabeli intézményesült magyar szociológia felfogásához. Ennek legnevesebb képviselői **Kolosi Tamás** (1979) és **Kulcsár Kálmán** (1986), a történetesek közül pedig **Berend T. Iván** (1986). Kulcsár a modernizációval kapcsolatban a hetvenes években számos tanulmányt írt, amelyekben azt mondja, hogy a magyar társadalomfejlődés próbálta követni a nyugatit, de a 17. századtól elkanyarodik a kelet-európai fejlődés a nyugatitól, ezért egy állandó távolság jön létre a kettő között. Lényegében a régió eltolódik kelet-európai irányba, – ebben van egy finom aktualizálás –, és, hogy áthidalódjon az eltérés, az ún. szocialista modernizációnak van nagy szerepe. Ez ugyan a kezdetekben kegyetlen volt, de mégiscsak egy modern társadalm szerkezetet alakított ki. Azt állítja, hogy a keleti modell erőszakos átültetése nem megy, de kialakul egy sajátos, a nyugatitól és a keletitől egyaránt eltérő modell, mint a Kulcsáré nem is beszélnek polgárosodásról, hanem modernizációról. Ez a felfogás természetesen tovább él, a hetvenes évek végére radikálizálódik is, bizonyos pontjaiban célul tűzi ki a hatalmi szerkezet átalakítását is. Céljuk, hogy lebontsák a a politikai hatalom túlsúlyát, és kialakítsák a jogállamot. A Szelényiek felfogását Kemény kritizálja (Kemény 1979).

amely rátelepedett a kultúrától az államig mindenre, a legutolsó pillanatig – a kommunista párok megszűnéséig – működött. A MOZAIK 2001 vizsgálatban figyelembe kell vennünk, hogy monolitikus hatalmi struktúra országonként eltérő volt, más volt a rend és technokratai aránya és szerepe például Magyarországon, Romániában, a hajdani Jugoszláviában és így tovább, ahogyan eltérő volt a marginalizálódó értelmiség súlya és szerepe. A monolitikus hatalmi struktúra különbözőségéből viszont következik, hogy az oktatási rendszer napjainkban kibontakozott expanziója során eltérő módon érvényesülnek a korábbi redistributív struktúrából fenmaradó társadalmi egyenlőtlenségek. Például a redistribúció minél nagyobb, annál nagyobb a szakadék a fiatal elit és a fiatalok többsége között – a fiatalok és felnőttek között következésképpen a munkanélküliségi forgatókönyv veszélyesebbé, a szabadidős forgatókönyv pedig etatistábbá válik. Ez következik abból is, hogy a második gazdaság szerepe eltérő volt a különböző volt szocialista országokban, következésképpen eltérő volt a fiataloknak a piachoz, a piacgazdasághoz való viszonya, következésképpen az elit fiatalok és a fiatalok többsége között tovább nőtt a piacgazdaság kiépülése során. A piac gazdaság kiépülése egy-egy országban előre haladottabb más országokban csak csíráiban, vagy a feketegazdaság formájában létezett (Például Székelyudvarhelyen) de mindenképpen ez az átalakulás során odavezetett, hogy nőtt a fiatalok fekete gazdaságba való beágyazottsága.

A határon túli fiatalokra gyakorolt nyomások esetében tehát figyelembe kell vennünk, hogy mindegyik régió másként alakult a szocializmus rendszere, és – ennek következtében másként alakult az oktatási, munkaerőpiaci, szociális támogatási rendszer kommunizmus összeomlása után. A hátrányok történetileg különbözők, de minden országban Magyarországhoz képest a kilencvenes években tovább növekedtek. A Vajdaság az, amelyben a hallgatók gyermekkorukban pozitív élményeket szereztek, akiknek helyzetét viszont a katasztrofális összeomlás döntő módon meghatározza. A régiók között azonban a magyarság mint közösség más és más jelent. Ez jelentős módon befolyásolja a fiatalok élettervezésének, életkarrierjének alakulását és az anyaországgal kapcsolatos elvárásait. Végül döntő mértékben befolyásolja a fiatalok életkarrier törekvéseit az otthon és Magyarország közelsége. A Magyarországon eltöltött idő. Az oktatási rendszerek különbözősége. Az oktatási támogatások rendszere. A szülőföld nyelvének ismerete. Az egyetemi évek alatt és utáni munkába állás.

Az iskolai életutak, az iskolából a munkába való átmenet

A kilencvenes években alapvetően megváltozott az iskolából a munkába való átmenet, az egyik kísérő jelensége a munkanélküliség növekedése. A munkanélküliség növekedése alapvetően megváltoztatta a iskola elvárásokat az iskola életutak és a munkába való átmenet viszonyát. Az egyik válasz a munka világában tapasztalható bizonytalanságra mindazonáltal az, hogy egyre több időt fektetnek be a képesítések megszerzésébe. Ezáltal növekszik az iskola versenyképességének fontossága a fiatalok számára, hiszen kevés helyért versengenek. Ezen felül az élet minden területén megjelenik az osztályzás és válogatás. Ezzel összefüggésben növekszik iskolai képzésben munka megválasztásban a regionális kötelékekből való kitörés vágya.

Az elérhető helyek száma kereslettel találkozók, hiszen a fiatalok reagálnak a fent leírt versenyképességre, próbálják elkerülni a munkanélküliséget. Fontos eltérések vannak azonban országonként, régióként. Néhány országban a felsőfokú oktatásban résztvevők aránya a változások után először visszaesett, az általános tendencia azonban ezen arány emelkedése. Általában azt mondhatjuk, hogy régiók jellemzőjévé vált, a *felsőoktatásban vagy meghosszabbodott képzésben résztvevő fiatalok számának növekedése*. Növekszik mind az esti/levelező, mind a nappali képzésben résztvevők aránya Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt, és ahol az állami szektor nem tudja kielégíteni az igényeket, ott gyorsan megjelenik a magánszektor és „business”- vagy nyelvkurzusokat kínál, Kelet-Európában gyakran meglehetősen kétes szakmai alapokkal. Ez a folyamat, azonban a jóléti állam, illetve Kormai kifejezésével

a koraszülött jóléti állam visszavonulása vagy összeomlása mellett megy végbe. A jóléti paradigmák változása azt jelenti, hogy a jóléti államtól már nem várják el, hogy a bölcsőtől a sírig óvja az embereket. A privatizáció és a jóléti kiadások csökkentése azt jelenti, hogy kevesebb támogatás jut a fiataloknak és gyakran azok a segítők, juttatások vagy előnyök, amelyeket korábban élveztek, mára lecsökkentek. A fiatalok saját magukra vannak utalva, munkát kell vállalniuk a tanulás mellett vagy a családjukra kell támaszkodniuk segítségért. Ez utóbbihoz a család hajlandósága is szükséges és még nagyobb terhet ró a szülők vállára. Ebben a folyamatban sajátos szerepet játszik az anyaország, amely átveheti ugyan, de nem pótolhatja a többségi nemzeti állam szerepét, illetve a redistribúció hatékonysága nagyban függ attól, hogy egyes régiókban hogyan alakulnak a piaci viszonyok.

A munkaerőpiaci változások következtében, ha tudnak is munkahelyet találni a fiatalok, az általában bizonytalan, átmeneti vagy felállás, vagy pedig szerződések által korlátozott (Amin 1994). Ez különösen igaz Kelet- és Közép-Európa országaiban a magánszektorban. Ma már nem tervezhető, hogy a képzési szakaszt munka és egy egész életre szóló munkahely követi. Ehelyett az várható, hogy a képzést átképzés és gyakori munkahelyváltogatás követi.

Átmenet a származási családból a saját családba

A család felbomlása – a válások számának növekedésével, az együttélés, a házasságon kívüli gyermekvállalás, a párhuzamos vagy egymást gyorsan követő kapcsolatok stb. miatt – gyakran megnehezíti a fiatalok számára, hogy származási családjukban biztonságot vagy stabilitást találjanak, a szülői ház elhagyásakor pedig a lehetőségek egész tárházát kell végiggondolniuk saját életükre nézve. A fiatalok vezető szerepet játszanak új, a hagyományostól eltérő életstílusok kialakításában, többen élnek egyedül vagy élettársi kapcsolatban és többen vállalnak gyereket házasságon kívül (bár általában élettársi kapcsolatban élve). E különböző életformákhoz kapcsolódó értékek mélyreható változáson mennek keresztül, megítélésük egyre enyhébb. A származási családból a saját családba vezető utak nem állandóak és tervezhetőek, hanem szakadatlanul változnak és mindig visszafordíthatóak. A továbbtanuló fiatalok nagyobb arányából, de a Magyarországon egyre növekvő számából is következik, hogy a fiatalok elkerülve otthonról egyre inkább a magyarországi lehetőségeket követik, fokozatosan veszítik el a kapcsolatot a szülőfölddel és a magyarországi mintaadó csoportok példáit követik, illetve Magyarországon tesznek szert baráti, élettársi stb. kapcsolatokra. Külön szerepet játszanak az otthoni „fiasok”, amelyek visszafordítják Magyarországra felé a fiatalokat, általában ez úgy lehetséges, hogy meghosszabbítják az iskolai éveket. A megélhetési viszonyok általában arra készítik a fiatalokat, hogy a tanulmányaik mellett más ösztöndíjat szerezzenek, munkát vállaljanak, amelyek egyre több szálon kötik a fiatalokat Magyarországhoz, amely a származási családdal való kapcsolatok meglazulásához vezet.

A jelenlegi globális mobilitástendenciákkal ellentétesen, mely legalábbis diskurzív szinten nyitottabbá, átjárhatóbbá nyilvánítja az országhatárokat, globális, de legalábbis nemzetközi munkaerőpiaci mozgást jósol, a jövőbeni kirekesztettségérzés hatalmasodik el azokban az országokban, társadalmakban, ahol a gazdasági fejlődés nem tud lépést tartani az elvárásokkal.

A fogyasztói kultúra terjeszkedése, amelynek a fiatalok egy külön részét képezik, azt jelenti, hogy most már képesek a stílusok és külső megjelenések gyorsan változó világában élni, egyre nagyobb fogyasztási kényszer nehezedik rájuk. A kibontakozott piacgazdasági viszonyok elkerülhetetlenné teszik, hogy a fiatalok kiéptítsék saját fogyasztási státusukat. Ebben a határon túli fiatalok a magyarországi egyetemista fiatalok felső rétegének elitcsoportjait is követik származási háttértől mintegy függetlenül. (Számítógép, internet használat.) Az ifjúsági stílusok és szubkultúrák felbukkanása, majd eltűnése tehát ugyanolyan fontos lehet, mint a munka és a család egyre távolodó elvárásai. A fiatalokra egyre jobban hat a fogyasztási kényszer, miközben bevételeik egyre kisebbek. A kelet- és közép-európai fiatalok egyre inkább differenciálódnak a fogyasztói stílusok mentén, bár lehetőségeik a fogyasztásra igen egyenlőtlenek, hiszen a különböző családok jövedelmei és

életszínvonalai is jelentős eltéréseket mutatnak. Azok a fiatalok, akik a média korában nőttek fel, már nem „ártatlanok”, rengeteg információ érhető el számukra, amelyeket még azok a felnőttek sem kaphatnak meg, akik náluk kevésbé tudják értelmezni a jeleket vagy használni az információs technológiát (Postman 1983).

1. sz. táblázat Saját fogyasztási javakkal való ellátottság 1997–1998 (Középiskolások)

	Győr	Kolozsvár (magyar)	Kolozsvár (román)	Székelyud- varhely(ma.)
HIFI-torony	29,9	10,0	18,9	8,1
számítógép	29,1	18,1	15,5	7,1
CD-lemezjátszó	25,0	8,1	12,3	5,2
autó	2,9	3,8	5,2	1,0
saját lakás	2,4	9,5	9,5	4,2
mobil telefon	1,4	0,0	0,9	1,5

A nemi szerepek megkérdőjeleződése – azután, hogy sok nő kezdett el fizetett munkakörben dolgozni egész életében – azt jelenti, hogy a fiatal nőknek magas elvárásai vannak a munkával és képzéssel kapcsolatban, és nagy szerepet szánnak ezeknek életükben. Legfőképp a fiatal nőknek származott előnye az oktatás expanziójából, és egyre jobban és jobban teljesítenek az oktatásban. A fiatal nőknek ez a képzett és öntudatosabb új generációja kevésbé valószínű, hogy el fogja fogadni anyáik háztartásbeli szerepét, bár különböző hagyományos elvárásokkal találhatják magukat szemben (Chisholm et al 1995).

Az individualizáció egyféle modellje

A kelet-európai ifjúság átalakulásának egyik értelmezését, Claire Wallace fejti ki. Szerinte a kelet-európai fiatalok jövőjének alakulása egy modellben valószínűsíthető, melynek a lényege, hogy megindul a kelet-európai fiatalok individualizációja, önállósodása,⁷ etnikai magára találása, a nemek közötti különbségek elmosódása és általában hatnak a piaci tényezők, melynek egyik meghatározó szcenáriója a munkanélküliség, és megindul az oktatási rendszer átalakulása, amely szolgáltatási jellegűvé válva, megadja azt a változási teret a fiataloknak, amelyet fentebb vázoltunk.

⁷ A fiatalok önállósodása. A fiatalok önállósodásának problémája a nyugat-európai fejlett társadalmakban vetődött fel. Általában három sarkalatos pontot emelnek ki:

1. A nyugat-európai országok társadalmainak gazdagsága a magas termelékenységű bázisán tovább fejlődik, és folytatódik a jólétnek a lakosság viszonylag széles köreire való kiterjesztése, vagy legalábbis nem szenved korlátozást. Jelszó: az intenzív tömegfogyasztás.
2. A szolgáltatói szektor felerősödése. Jelszó: „szolgáltatói társadalom”.
3. Az a fajta munkalehetőség, amely a történelmileg kialakult intézményesült rendszerét kínálja, egyre jobban szűkeződik. Jelszó: „a munka társadalmának válsága” és a „flexibilis alulfoglalkoztatottság” rendszerének kialakulása” (Zinnecker 1993).

Az ifjúságra nézve a legfontosabb következmény az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása. Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásának egyik oka, hogy az ifjúság mint iskolai életpálya – mely korábban a gimnazisták és egyetemisták privilégiuma volt – a fiatalok széles rétegére terjed ki. Az iskolai életpálya kiterjedése és általánossá válása ugyanakkor összekapcsolódik egy olyan ifjúsággal, melynek egyre szélesebb rétegét a szabadidő és fogyasztói kultúra jellemzi. A másik ok az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásának a „flexibilis alulfoglalkoztatottság”. (A munkaerőpiac szűke zónájában dolgoznak az egyetemisták, éppúgy mint a tanulók, a pályakezdők vagy a munkanélküliek.) Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása az ifjúsági életidő kettős mozgásával jár, egyrészt felgyorsul, például a tervszerű kép

Az individualizáció és a történeti, kulturális sajátosságok

Saját kutatásunkban egy másik megközelítésből indultunk ki, nem vontuk ugyan kétségbe a fiatalok körében Claire Wallace által vázolt tendenciákat, de azt állítottuk, hogy a kelet-európai országokban, sőt egy adott országon belül is, egyrészt a történeti, kulturális, másrészt a gazdasági fejlettségi különbségek következtében a fiatalok életében bekövetkező átalakulásnak más és más útjai, formái jönnek létre.

A társadalmi átalakulás és a különbségek növekedése

Az a vizsgálat, amelyet Kolozsvárott és Székelyudvarhelyen végeztünk, megerősítette ezt a meggyőződésünket. Egyfelől azért, mert annak ellenére, hogy a fiatalok értékorientációjában, élettervezésében, ifjúsági kulturális mintáiban közös jegyek ragadhatók meg, markáns különbségek figyelhetők meg a magyarországi magyar fiatalok és a kolozsvári és székelyudvarhelyi magyar fiatalok között, valamint lényeges különbségek mutathatók ki a kolozsvári/székelyudvarhelyi magyar és a kolozsvári román fiatalok között. Az egyik alapvető kérdésünk az volt, hogy mi rejlik a magyarországi magyar tanuló fiatalok és a kolozsvári és székelyudvarhelyi tanuló fiatalok különbözősége mögött?

A megkésetttség és az esélyek különbözősége

Eltérő folyamatok. Egyfelől magyarázhatók a különbségek a két társadalom szerkezetében és a két társadalom intézményrendszerében (oktatási rendszerében) megfigyelhető különbségekkel. Ennek lényege az, hogy Magyarországon az oktatási rendszernek az átalakulása alapvetően befejeződött, míg Romániában az átalakulás csak a kezdeténél tart, következésképpen a magyarországi iskolarendszeren belüli szelekciós folyamatokban már sokkal markánsabb szerepet játszik a gazdasági tőkéhez kapcsolódó középosztályosodási folyamat, szemben Romániával, ahol még a hagyományos kulturális / hatalmi tőkéhez köthető szelekció érvényesül. Ez azt jelenti, hogy mind a kolozsvári magyar és román tanuló fiatalok esetében, mind pedig a székelyudvarhelyi tanuló fiatalok esetében származás szerint jól elkülöníthetők az elitcsoportok más társadalmi csoportokétól.

Az elitcsoportok értékorientációikban, élettervezésükben, illetve kulturális mintakövetésükben azok, amelyek közelebb állnak a nyugati mintákhoz, mint a más társadalmi csoportok fiataljai. Ez a magyarországi nyolcvanas éveket idézi, amikor a fiatalok elitcsoportjai voltak azok, amelyek a nyugati alternatív mintákat leginkább követték (környezetvédelem, alternatív békemozgalom stb.).

zési idő egyre korábbra tevődik (például tervszerű nyelvtanulás óvodás, illetve az általános iskola első osztályától), másfelől lelassul, a belépés a főfoglalkozású kereső pozícióba egyre későbbre tolódik. A társadalom fejlődése az irányba halad, hogy a fiatalok minél korábban váljanak nagykortúvá, vállaljanak részt a fogyasztásban, de minél később találják meg helyüket a munka világába. Az ifjúság önállósodását meghatározza a gyermekkor és ifjúkor piaci ellenőrzése. Ez összefügg azzal, hogy a fiatalok egyre nagyobb mértékben részesednek a felzárkózott mindennapi élvezeteiben (például élvezeti szerek, mint az alkohol, dohányzás, drogok), a szolgáltatások igénybevételében (például turizmus, szabadidő, tv-csatornák, hobbitevékenységek) és egyre nagyobb biztatást kapnak önmenedzselésre (például testápolás, táplálkozási rend, öltözködés). A fiatalok önállósodása továbbá összefügg az életpálya bensővé tételének fokozott igényével, az iskola, a munkahely megválasztása, azaz a jövődöbéli életvitel saját kialakításának igénye. Ezzel jár a korai szembesülés, a kudarcral és rizikóval, illetve az iskolai, illetve munkahelyi pálya alakíthatóságával való kalkulálás képessége. A fiatalok önállósodása vet fel olyan megközelítéseket, mint a *fiatalok fogyasztói, polgári státusa*, vagy a *fiatalok és a legfontosabb életsemények tervezése*.

A tradíciók és az ifjúsági korszakváltás lassítása (romániai magyar fiatalok)

A vizsgálataink másik fontos tanulsága, hogy az eltérések mögött igen fontos szerepet játszanak a civilizatórikus, illetve kulturális tényezők. Ezt jól mutatja, hogy egyfelől a kolozsvári és a székelyudvarhelyi magyar fiataloknál igen erőteljes szerepet kap a vallásosság, szemben a magyarországi fiatalokkal. Másfelől pedig, hogy a nagy származási különbségek ellenére, általában nagy szerepe van a tradicionális norma és értékrendszernek, nevezetesen mind a kolozsvári, mind a székelyudvarhelyi fiatalok élettervezésének meghatározója egy hagyományos élettervezés (késői személyi önállóságra épülő rövidített ifjúsági életszakasz), amelyben meghatározó szerepe van a nemek közötti különbségeknek (a családok a fiúknak és lányoknak eltérő életutat szánnak). Szembetűnő a „protestáns etikán” alapuló élettervezés, és mint már a fentiekben utaltunk rá, ettől a hagyományos élettervezéstől lényegében csak az elithez tartozó csoportok térnek el: az elit csoportok hosszabbra tervezik az ifjúsági életszakaszt, inkább terveznek, gondolkodnak hosszabb ifjúsági életszakaszban. Azaz azt mondhatjuk, hogy az átalakulás, amely ebben a szakaszában a történeti és kulturális tradícióknak a felerősödésével jár a kolozsvári és székelyudvarhelyi fiatalok körében lelassítja az ifjúság körében történő korszakváltást, helyesebben fogalmazva a magyarországitól eltérő pályára tereli.

Ez azt jelenti, hogy az élettervezésbe még kevésbé épülnek be az ifjúsági korszakváltáshoz kapcsolódó elemek (ez bizonyos szempontból érthető: az oktatási rendszer nem épült még át, bizonyos értelemben a redistribúciós rendszer folytatódott) és csak bizonyos „törésvonalak” mentén hat ez a korszakváltás. Elsősorban a fogyasztói kultúra az ifjúsági kultúra deviáns ill. agresszív formáinak (különösen Székelyudvarhelyen) átvételében, más szóval a tradíciók ellenére növekszik a drog, a fogyasztói minták és az előítéletesség szerepe a fiatalok körében. Ez nem jelenik meg „vegytisztán”, hanem nagyon sok esetben összekeveredik a tradicionális mintákkal, például az előítéletek esetében egyaránt szerepet játszanak a tradíciók, illetve az agresszív ifjúsági kultúra mintáinak megjelenése például a székelyudvarhelyi magyar fiatalok esetében. Ezt a felemásságot mutatja az is, hogy az ifjúságcentrizmus elég gyengén jelenik meg, különösen a székelyudvarhelyi fiatalok körében. (Az ifjúságcentrizmussal azt mérjük, hogy a fiatalok önállósodása nyomán hogyan alakul a fiatalok és felnőttek viszonya. Azokat a fiatalokat, akik szembe kerülnek a felnőtt társadalommal, a felnőtt társadalom intézményeivel, illetve, akik számára felértékelődik a kortárscsoportok szerepe ifjúságcentristáknak nevezzük. Az ifjúságcentrizmus az ifjúsági identitás igen fontos mérőeszköze.)³

Az ifjúsági korszakváltás felgyorsulása (román fiatalok)

Még másabb a kép a kolozsvári román fiatalok esetében. Két tényezőt emelünk ki: Az egyik, hogy a romániai román tanuló fiatalokra is éppen úgy jellemző a származási különbségek meghatározó szerepe, mint a romániai magyar fiatalokra, viszont kevésbé érvényesülnek/gyengébben hatnak

³ Az ifjúságcentrizmus mintegy előre vetítője az ifjúsági státusnak. Az ifjúsági státus fogalmának használatakor pedig abból indultunk ki, hogy a fiatalok értékorientációi, kulturális és politikai cselekvési mintái nem ragadhatók meg csak a szülői társadalmi státusa, illetve az iskola státusa mentén. Az a változás, amely a fiatalok körében napjainkban bekövetkezett, éppen azzal függ össze, hogy a család, az iskola ellenőrző szerepe csökkent, többek között az iskolai státus kiszélesedése következtében (korábban kerülnek el otthonról a fiatalok, már a nyolcadikosoknak több mint egytizede, a középiskolásoknak pedig több mint fele bejáró és kollégista). Ez összefügg azzal is, hogy az iskolában a figyelem inkább az oktatásra irányul, a nevelés szerepe pedig hátrébe szorult. Az iskolában eltöltött idő viszont relatíve megnövelte a fiatalok autonómiáját, és tevékenységüknek igen nagy része, különösen szabadidős tevékenységük kikerült a család, illetve az iskola ellenőrzése alól. Az ifjúsági státus kialakulásában fontos szerepe van annak, hogy a fiatalok egyre fontosabb célpontjává váljanak a fogyasztói iparnak és a tömegkommunikációnak, amelyek a fiatalok számára egyre fontosabb mintaközvetítő, a felnőtt társadalom számára pedig közvetetten ellenőrző szerepet töltenek be.

a tradicionális civilizatórikus, illetve kulturális tényezők. Első ránézésre ugyan úgy tűnik, hogy a román fiataloknál is igen nagy szerepe van a vallásosságnak. Értékkorientációjukat, illetve élettervezésüket nézve viszont azt találtuk, hogy a román fiatalok közelebb állnak a magyarországi magyar fiatalokhoz, mint a romániai magyar fiatalokhoz, másképpen fogalmazva a román fiatalok körében igen erőteljes modernizáció zajlik le. Ezt a folyamatot egy felgyorsult/felemás modernizálódásnak nevezhetjük. [Többek között azért, mert a tradicionális mint külsőség megjelenik ugyan (például a válásosság), de kevésbé befolyásolja a fiatalok élettervezését. Ha a fiataloknak a kulturális mintáit, cselekvési mintáit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az ifjúságcentrizmusnak igen erős hatása a román fiatalok körében; másképpen fogalmazva a román fiatalok erőteljesebben konfrontálódnak a felnőtt társadalom intézményrendszerével, a családjukkal és nagyobb szerepet tulajdonítanak a kortárs csoportoknak, mint a romániai magyar fiatalok. A kortárs csoportok esetében meghatározó a fogyasztói, illetve a vállalkozói mintáknak a követése. Ha viszont azt néztük meg, hogy ez milyen mértékben jelenik meg az élettervezésükben, akkor azt tapasztaltuk, hogy ez elsősorban a személyi önállósodásukban (önállóan szórakozni menni, korai szexuális tapasztalat) realizálódik, azaz maga az ifjúságcentrizmus egy felgyorsult individualizációt jelent a fiatal kor kezdetén, de nem realizálódik az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásában, illetve csak egy szűk rétegre korlátozottan (elit) figyelhető meg az iskola későbbi befejezése, a későbbi munkába állás, illetve házasodás]. Az ifjúsági korszakváltásnak egy felemásabb, ellentmondásosabb jellege ragadható meg a magyarországi fiatalokhoz képest, különösen Magyarország fejlettebb régióihoz viszonyítva (például Győr esetében).

A két út

Azaz a romániai magyar és román fiatalok közötti leglényegesebb különbség, hogy a román fiataloknál egy igen erőteljes individualizáció következik be, az átalakulás inkább kérdőjelezte meg a román fiataloknál a tradíciókat és saját ifjúsági identitásuk kialakításával próbálják a nyugati mintákat követni. Ezzel szemben a romániai magyar fiatalok esetében a mélységes múlt kútjából bukkannak elő a tradíciók, és ezzel összhangban kísérlik meg a társadalmi változást lereagálni.

2. sz. táblázat
Szexuális tapasztalatszerzés 15 év alatt – középiskolások(%)
(N 715)

	fiú	lány	mind
Győr	29,1	15,3	21,5
Kolozsvár (magyar)	12,2	9,3	10,5
Kolozsvár (román)	17,4	5,2	10,5
Székelvudvarhely	17,3	7,4	11,4

Hipotézisek

1. Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása

Ahelyett, hogy a fiatalok tervezhető lépcsőket járnának végig, amikor a képzés után a munka világába, vagy amikor a származási családból a saját családba lépnek, a fiatalok ma egyre hosszabb időt töltenek egy meghosszabbodott ifjúsági életszakaszban, amikor nem dolgoznak, de nincsenek teljesen munka nélkül sem. A családban vagy munkában való „megállapodás” előtti rövid udvarlást vagy képzést egy elhúzódozó időszak váltotta fel, amelybe beletartozik az oktatás, a képzés, a félállások és alkalmi munkák világa, valamint a különböző háztartások és kapcsolatok közötti mozgás. Ezek a lép-

csőfokok mindig visszafordíthatóak, és a végső cél nem is nagyon egyértelmű. Bizonyos értelemben a fiatalok idősebbek, mint a korábbi években, más tekintetben pedig fiatalabbak (Wallace 1997). Ellentmondás feszül a fiatalok növekvő kulturális függetlensége (és koraérettsége) és a között, hogy egyre jobban függnek bizonyos intézményektől, mint pl. az államtól vagy a családtól.

2. A szerepek átalakításának kényszere

Ezek a változások azt jelentik, hogy a fiatalok szerepeit és kapcsolatait már nem szabja meg és biztosítja a hagyományos autoritás vagy a hagyományos minták. Ehelyett folyamatosan át kell alakítani szerepeiket – szüleikkel, partnereikkel, barátaikkal és kortársaikkal – ahhoz, hogy használhatóak legyenek. A szerepek inkább képlekenyek, nem szilárdak és biztosak. Senki sem számíthat feltétlenül valaki másra, ha támaszra vagy biztos tanácsra van szüksége. Ez arra kényszeríti a fiatalokat, hogy rugalmasabban és öntudatosabban építsék fel életútjukat és hozzák meg döntéseiket (Nadel és Wallace 1997). Kétkedve és koraéretten öntudatosak, hiszen igen ügyesek az őket körülvevő kommunikációval és információval telített világban. Bizonyos értelemben a fiatalok ma felkészültebbek, mint valaha arra, hogy saját útjukat járják az életben, de a jelzőablák eltűntek, az utat pedig újra és újra meg kell találni.

3. Növekvő bizonytalanság és veszélyeztetettség

A fiatalok egyre és egyre bizonytalanabb világban élnek, és nagy a veszélye annak, hogy rosszul döntenek, rossz utat választanak, és hogy a sokféle lecsúszási lehetőség közül valamelyik elérí őket. Bizonyos értelemben a mai fiatalok a legjobb helyzetben levő generáció, hiszen a háború, betegségek, éhezés vagy más elsődleges okok által okozott halál vagy szenvedés eshetősége nagyon alacsony. A veszélyeztetettség és a bizonytalanság forrása inkább egzisztenciális vagy pszichológiai.

4. A piac és a fogyasztás növekvő szerepe

A legtöbb európai társadalomban a piaci modell növekvő dominanciája a társadalom szervezésében, a szocializmus tervgazdaságának és a keynesi közgazdasági elveknek az összeomlásával társulva azt jelenti, hogy a társadalmi életnek egyre több területe válik fogyasztóivá. A kultúra, az oktatás, a lakásépítések, stb. fogyasztóivá válásának számos következménye van. Azt jelenti, hogy az embereknek nagyon rövid idő áll a rendelkezésükre, a célok pedig nagyon gyorsan változnak – minden ideiglenes. Azt is jelenti, hogy általában a fogyasztói értékek felülkerekednek a hagyományos vagy más ideológiailag meghatározott értékeken. Ez nemcsak a kultúra és a fogyasztás területén érvényes, hanem a jóléti állam esetén is. Kielezi ezen kívül a versenyt, valamint individualizálja és privatizálja a problémákat, így azok az egyes fogyasztók által tett döntések problémáivá redukálódnak.

Egy metaforával érzékelhetőek a változások: a gyár helyett a bevásárlóközpont válik a domináns paradigmává. A modernizáció alapja a gyár volt, és a gyár volt sok intézmény modellje. Egy gyárban az emberek egy helyen tömörülnek. Mind a munka, mind a termékek standardizáltak és a tömegtermelés által meghatározottak. Az egyszerű munkásokat az igazgatók irányítják és meghozzák az őket érintő döntéseket. Az iskolák modellje ez a rendszer volt, csakúgy, mint a kórházaké és a jóléti állam sok szolgáltatásáé is. A gyár modelljét ma a szupermarket modellje váltja fel. A szupermarketben a vásárlók jöhetnek-mehetnek és különféle árucikkekkel válogatnak össze a bevásárlókocsijukba – egy nagyon széles választékból válogatják össze saját kocsijuk tartalmát. Minden egyes árucikknek meghatározott ára van és a kijáratnál fizetniük kell értük. Ez jobban jellemző az 1990-es évek jóléti szolgáltatásaira, ahol többféle szolgáltató többféle szolgáltatást ad, és mindegyiknek külön ára van. Néhány a magánszférában vehető igénybe, néhány jótékonyági szervezeteken vagy egyházakon keresztül, az állam pedig csak egy a több szolgáltató közül. A fogyasztónak gyakran saját magának kell fizetnie. Amikor nincs elég pénz a szolgáltatásra (mert pl. az állami költségvetés túl kicsi), akkor nem kapja meg. Egy gyárban minden egyes ember megkapja azt, amit előre elhatároztak. A szupermarketben

elképesztő árucikkválasztékból kell választania, de előfordulhat, hogy valaki rossz dolgot választ, és hogy nem tud fizetni néhány túl drága árucikkért. Az oktatásra és a képzésre ma inkább a szupermarket-modell a jellemző.

Modernizáció és posztmodernizáció

Ezt úgy is fel lehet fogni, mint a modernizációból a posztmodernizációhoz vezető hosszabb változás egy részét. A modernizáció hozzájárult ahhoz, hogy az ifjúság mint életszakasz kialakulhasson az oktatás és a munka, a származási család és a saját család között, valamint a jóléti állam ifjúsági szervezetein és társadalompolitikáján keresztül (Wallace és Kovatcheva, megjelenés alatt). Ez különösen szembeszökő volt Kelet-Európában, ahol a modernizációt némi erőszak segítségével, és némileg gyorsan vitték végbe a kommunisták által dominált rezsimok, amelyek segítettek átalakítani a jórészt visszamaradott falusi társadalmakat iparosodott városi társadalmakká. Az oktatási rendszerek látványos sikere azt jelentette, hogy az 1980-as évekre a fiatalok lehetőségei néhány tekintetben alig tértek el Kelet- és Nyugat-Európában.

A posztmodernizáció azt is jelenti, hogy fokozatosan leépülnek ezek a hagyományos struktúrák és elkülönülések, így olyan helyzet alakul ki, ahol egyre nagyobb a káosz és a bizonytalanság, s ezáltal nemcsak értékek, hanem korcsoportok is kezdenek megszűnni.

Az individualizáció három scenáriója

A huszadik század végén több változási lehetőséggel állunk szemben, amelyek a különböző országokban többé-kevésbé elterjedtek.

1. Progresszív individualizáció

Az oktatási lehetőségek, képzések, csakúgy, mint az életstílusokról hozott döntések tárháza kiszélesedett, ami azt jelenti, hogy sok fiatal megszabadulva a szülők, az autoritás vagy a megélhetés biztosításának hagyományos kényszereitől, mérlegelni tud különböző lehetőségeket. Egyre inkább tőlük függenek olyan döntések, hogy pl. hogyan irányítsák szexuális- vagy magánéletüket, vagy hogy milyen típusú oktatási és képzési lehetőségeket válasszanak egy olyan világban, ahol a választási lehetőségek egyre szélesebb skálája található meg.

2. Regresszív individualizáció

Ugyanakkor nemcsak a lehetőségek, hanem a problémák is individualizálódnak. Azok számára, akiknek nem sikerül végigjárni az oktatási/képzési rendszer különböző fokait, marad a munkanélküliség veszélye, vagy az, hogy egy olyan képzési formában találják magukat, amely sehova nem vezet. Ez az a csoport, amely jobban veszélyeztetett abból a szempontból is, hogy hajléktalanná válhat, és hogy a bűnözéssel kapcsolatba kerülhet. Néhány fiatal számára ez azt is jelenti, hogy kikerülnek a származási családból, amely már nem képes felelősséget vállalni értük. A problémák individualizációja olyan természetű, hogy a jóléti állam már nem felelős az átmenet kezeléséért, egyre inkább az egyének saját felelőssége, hogy irányítsák a képzést, a biztosítást, a lakhatást és az élet más területeit – néhány fiatal ebben csak csekély vagy semmilyen forrásra sem támaszkodhat.

3. Alternatív individualizáció

Nem minden fiatal akar pozíciót elfoglalni a domináns társadalomban. Az egyre növekvő anyagiasság és piachoz igazodó verseny kitermeli az ellenkezőjét is: fiatalokat, akik fellázadnak ezen elvárások ellen. Nem a társadalom zárja ki őket, hanem inkább ők zárják ki magukat néhány lehetőség-

ből, és azokat az értékeket követik ehelyett, amelyeket Ronald Inglehart (1990, 1997) „posztmateriális értékeknek” nevez. Azaz az egyén kiteljesedésére, idealista célokra koncentráló, valamint az alternatív közösségekhez való csatlakozást hirdető értékeket. A *New Age Travellers* és különböző misztikus vagy „ezoterikus” filozófiák újfajta előrejutási lehetőségeket és új hitrendszereket kínálnak. Az új vallások és kultuszok szintén ilyen alternatívákat kínálnak. A fiatalok elől járnak a posztmateriális értékek felé vezető úton.

Hogy ezek közül melyik a domináns, az az országon és az intézményes kereteken áll. Különböző térségek vagy társadalmi rétegek fiataljai valószínűleg beletartoznak valamelyik kategóriába, és az első legalábbis vonzóbbnak tűnik, mint a második, bár sok kísérő probléma jár vele. A harmadik kategória eléggé fejletlen lehet Kelet-Európában és talán jobban jellemző a bőségi társadalmakra.

Machacek (1997) rámutatott arra, hogy a modernitásnak ezek a feltételei egyben előfeltételei a posztkommunista társadalmakban az individualizáció kialakulásának. Ugyanakkor gyökeresen különböznek egymástól az egyes posztkommunista országok, néhány inkább a regresszív individualizáció felé halad, míg más országok a progresszív individualizáció felé tesznek lépéseket. Hogy ezek közül melyik dominál, az a jövő társadalmi fejlődésének kulcsfontosságú kérdése.

Hivatkozások

1. Azzopardi A. – Furlong A. – Stalder I. (2000): *Vulnerable Youth perspectives on vulnerability in education, employment and leisure in Europe*. Council of Europe Publishing
2. Abbott, P. and Wallace, C. (1992): *The Family and the New Right*. Pluto Press, London
3. Amin, A. (ed.): *Post-Fordism*. Blackwells, Oxford
4. Andrij Vynnychuk: *Youth Research Ukraine, 1994–1995. a review*. International Bulletin Youth Research, 13. sz. 6–22. Bratislava.
5. Balog Iván (1992): *Egyetemi hallgatói mozgalmak Szegeden a nyolcvanas években*. In: Gábor Kálmán (szerk) *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*, Szeged
6. Berend T. Iván (1986) *Előszó*. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. (szerkesztette: Ring Éva). Magvető Kiadó, Budapest.
7. Biró A. Zoltán (1995): *Generációs kapcsolatok a székegyfalvi lokális közösségekben*. Educatio, 2. sz. 235–245.
8. Biró A. Zoltán – Gagy József – Túrós Endre (1995): *„Átmenti” ifjúsági társadalom*. KAM Helyzet könyvek 136–151. Csíkszereda.
9. Chisholm, L., Büchner, P., H-H Krüger and Du Bois Reymonds, M. (eds.) *Growing up in Contemporary Europe. Contemporary Horizons in Childhood and Youth Studies* (Berlin and New York: De Gruyter)
10. Chisholm, Lynne: (1992) *Élesebb lencse vagy új kamera? Ifjúságkutatás, ifjúság és társadalmi változás Nagy-Britanniában. A kutatás jelenlegi állása és megalapozott feltételezések a gyermekkorról és az ifjúságról*. In: Gábor Kálmán (szerk): *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged.
11. Elster Jon (1991): *Mikor a kommunizmus elenyészik*. Valóság 3. szám
12. Erbin Rexha: (1995) *Present Situation Youth in Albania*. Bratislava, International Bulletin Youth Research, 11. Szám, 3-10 o.
13. Eurostat 1992 *Basic Statistics of the Community*: Luxembourg
14. Gábor Kálmán: (1993a) *A középiskolát végzettek középosztályosodása*. In: *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged
15. Gábor Kálmán: (1993b) *Az ifjúsági kultúra és a fiatalok társadalmi orientációs mintái*. In: *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged
16. Gábor Kálmán – Balog Iván: *Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében*. In: *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged
17. Halsey, A. H. (1988) (2nd revised ed.): *British Social Trends Since 1900*. Macmillan. London.
18. Inglehart, R. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton University Press, Princeton
19. Inglehart, R. (1997) *Modernisation and Postmodernisation. Cultural, Political and Economic change in 43 societies*. Princeton University Press, Princeton.
20. Jones, G. (1995): *Leaving Home* Open University Press, Buckingham.
21. Jones, G. and Wallace, C. (1992): *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press, Buckingham.
22. K. Robert – C. Fagan (1999): *New Routes into the Labour Markets In Ex-communist Countries*. Journal of Youth Studies. 2. Szám, 153–170.
23. Kolosi Tamás (1989): *Tagolt társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
24. Kemény István – Gábor Kálmán (1993): *Az egyéni kisvállalkozás és a munkaerőpiac*. Budapest (Kézirat)
25. Kemény István (1991): *Két könyv egy kötetben*. In: Kemény István: *Közelről és távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

26. Konrád György – Szelényi Iván (1982): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
27. Konrád György – Szelényi Iván (1992): *Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*. Politikatudományi Szemle, 1. szám
28. Kulcsár Kálmán (1986): *A modernizáció és a magyar társadalom*. Magvető Kiadó, Budapest.
29. Ladislav Macháček (1995): *Tendencies in Youth movements in Slovakia after 1989*. International Bulletin Youth Research, Bratislava. 12. sz. 13–22.
30. Lynne Chisholm (1999): *Up the Creek Without a Paddle? Exploring the terrain for European Youth Research in Policy Context*, Bratislava
31. Machacek, L. (1997): *Individualisation Theory in Youth sociology. An Overview*. Sociologia 29 (3): 249–253.
32. Nagel, U. Wallace, C. (1997): *Structure and Agency – participation and identification in risk societies (megjelenés alatt)* In Furlong, A. et al (eds.) *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*
33. Octav Marcovici (1995): *Romanian Youths Characteristics, Attitudes and perceptions*. International Bulletin Youth Research, Bratislava. 11. sz. 18–23.
34. Postman, N (1983): *The Disappearance of Childhood* (Allen: London)
35. Siyka Kovatcheva (1995): *Changes in Youth Studies in Post - Communist Bulgaria*. International Bulletin Youth Research, Bratislava. 12. sz. 18–23.
36. Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990): *Szociálpolitika az államszocializmusban. Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban*. In.: Szelényi Iván (1990) *Új osztály, állam, politika*. Európa könyvkiadó, Budapest.
37. Wallace and Kovatcheva (1998): *Youth in Society. Modernisation and Post-modernisation in East and West Europe*. Macmillans, London.
38. Wallace, C. (1997a): *How Old is Young and How Young is Old...? IHS working paper*, Wien
39. Wallace, C. (1997b): *Diskurs* (megjelenés alatt)
40. Wallace, Claire (1998): *Ifjúság, munka és oktatás a posztkommunista Európában: út az individualizáció felé?* Korunk, 6. sz. 5–12.
41. Zinnecker, Jürgen (1992): *Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban*. In: *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Gábor Kálmán (szerk.). Szeged.
42. Zinnecker, Jürgen (1992): *A fiatalok a társadalmi osztályok tereiben*. In: *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Gábor Kálmán (szerk.), Szeged.